

НЕЗГОДНИЙ ЖИТИ В РАБСТВІ

Василь Лісовий (1937–2012) народився на піку комуністичних репресій у закабаленій колоніальній Україні, яка на той час уже пройшла кризь численні більшовицькі експерименти, у тім числі революцію, голод двадцятих і тридцятих років, тотальне винищення найрозумніших і найсвітліших. Разом з українським селом автору цієї збірки віршів та есеїв довелося пережити і війну, і німецьку окупацію, а відтак і повоєнний голод. І все це були аж ніяк не стихійні лиха. Рукотворність їх не підлягає сумніву, обмеженість і дикунство як своїх, так і зайшлих насильників очевидні, хоча особливо відзначилася у своїй лютості комуністична влада. Її війна проти України, яку автор цієї збірки називав «підпільною», не зупинялася ніколи, лише входячи в більш або менш агресивні фази. Ця Україна зберігала ікони і вишиванки, читала «Кобзаря», мислила і творила, чинила опір насильству і не припиняла національного руху за визволення. Як писав Василь Семенович, «вона була об'єктом помсти — за те, що вперто існує». Під загрозу було поставлено не лише фізичне існування людей, а й сам інтелект. «Комуністичний варіант “модернізації” ... підважував не лише традиційні, а й духовні цінності як такі. В тім числі і розум — найбільшу цінність модерну. Це було руйнування самої культури, духовної основи життя»¹.

Філософ за фахом, В. Лісовий мав би займатися викладацькою працею і науковими дослідженнями, проте як мисляча, а отже, вільна людина, він не міг вписатися у блюзнірську, наскрізь фальшиву систему, яку цікавило лише власне самозбереження. 1972 року прокотилася чергова хвиля репресій проти української інтелігенції, тому після арешту своїх побратимів він зважився на відкритий протест. У «Відкритому листі членам ЦК КПРС і ЦК КП України» В. Лісовий засудив

---

¹ Лісовий В. Спогади. Поезії. — К.: Смолоскип, 2014. — С. 72–73.

порушення демократії і законності в Україні і попросив заарештувати і його, адже він — одnodумець тих, хто вже потрапив за ґрати. Вчинок шекспірівського драматизму, який не здатні були оцінити ані крихітки-цахеси при владі, ані їхні віддані пахолки. Найвеличніші вчинки вони завжди потрактовують на свій жалюгідний копил. Хоча ні, мабуть, таки оцінили, бо йому було присвоєне найвище звання тих часів «особливо небезпечний державний злочинець». Отже, прохання філософа було негайно задоволене, і його життя відтоді перейшло з фази «великої зони», де обмежень аж ніяк не бракувало, до «зони малої» — зі значно більшими можливостями для репресій.

Поезія для нього спочатку була шляхом самопізнання і самовизначення, а потім і шляхом порятунку. За його словами, «у тісній сірій клітці тільки уява та почуття здатні здобути з пам'яті враження природної стихії та життя, одухотвореного легендами, міфами та ритуалами. Сірість оточення у такий спосіб компенсується багатством вражень, які зберігає пам'ять»¹. Виплеск поетичних емоцій відбувався як протидія тупому свавіллю середовища, як занурення в інший світ, де уявний співрозмовник розуміє і поділяє думки автора, мовчки вислуховуючи і кожною своєю клітинкою відгукуючись на його біль.

Поезію Василя Семеновича можна визначити як гімн гармонії — природи, звичаїв, щоденної сільської праці, музики, поезії, мислення, — й опір абсурду і хаосу, що його несе «бундючне людське зазнайство на колісницях зажерливих ідеологій».

Його вірші — це мелодія душі, що є частиною Всесвіту, бо розуміє мову лісів, полів, живих істот, гармонію звуків, кольорів і запахів, відчуває не лише оприявлене, а й утаємничене, приховане від людини, те, що викликає священний трепет перед непізнаним і, можливо, непізнаним. Душі, що відчуває зв'язок усього суцього із прадавнім і давноминулим.

Автор структурував свої вірші як спогади, починаючи з вражень дитинства, що перегукуються з гіркою історичних ремінісценцій і переходять до нестерпного болю-крику людини, яка стоїть перед камінною потворою вселенського зла, і закінчуючи тим, що дає сили у цій дикій фантазмагорії —

---

¹ Там само. — С. 322.

філософськими роздумами «під знаком вічності», знаком вічного спротиву злу та гострого співчуття зламаним і покаліченим «гіркими робінзонадами» життям.

Щоденні будні українського села у поетичних спогадах дитинства обертаються на картину фламандського живописця, яка занурює нас не лише в мальовниче царство природи, а й у грандіозний життєдайний потік буття як всеохопної реальності.

*Женемо з паші череду. Згасає
роздмухане за день спекотне горно,
невидима сапа тепер згортає
на окрай неба золото червоне.
На цьому тлі небесного згасання
поперед нас пливуть врочисто роги,
картин біблійних відсвіти криваві
на череді корів і на дорозі.*

Образи, закарбовані в пам'яті поета, якими він ділиться з читачем, — це не проста майстерність, властива талановитому митцю, — разом з ним ти починаєш вдихати прохолодне повітря діброви, п'янки пахощі трав і квітів, відчувати теплий подув літнього вітру.

*...пливе лазур
із чередами хмар.
Дихне в лице
вологим, теплим вітром —
в нім запах квітів,
в нім ефір отав:
змахне їх подих тіль твоїх скорбот,
душі оціпеніння розворушить.*

Ця здатність майстра захоплювати уяву співрозмовника (бо читач і є співрозмовник) заводить їх обох все далі й далі у неймовірно прекрасний світ природи, світ щемного щастя людини — дитинство, чисте задзеркалля якого здатне порятувати, вилікувати. Лісовому беззастережно віриш: як і в його житті, у віршах — жодної фальші, лише безмежна чесність і безмежне прагнення осягнути світ у його незбагненному розмаїтті, дійти першопричин, пережити тривожну, ба навіть

болючу радість змагання з лихом і відчуті зродження могутньої сили, властивої вільному людському духові, який повернувся до власної забутої сутності.

*Я самотнім на горбі лишаюсь,
і ось та мить — і радість і тривога,
іди, грозо, з тобою позмагаюсь!
То ожива душі забута сутність
під гнітом лих, в липкому павутинні.
Забудь, змахни ту тінь зневір і смутків —
могутня сила криється в людині!
Своїй душі дай простору для лету,
вона не народилась для полону,
не значать долю зорі і планети,
а дух, що крила дав Евфоріону!*

Поет знову і знову повертається до образу буремного лісу як випробування для упертого блукальця, що йде шляхом пошуку і ствердження істини, яка для Лісового — не просто знання, а високе призначення і пожиттєвий поклик. Ліс — гордий і могутній, ліс — трагічний, ліс — дружній, ліс — втішливий і благословенний брат, ліс — містична істота, що своїми стежинами і хащами вабить мандрівника до довгої подорожі, до випробування власних сил. Ліс — учитель, який навчає дух, вдаючись до педагогіки натяків — найглибшої і найдієвішої, що спонукає нас самотійно рухатися до початків нової істини.

*Самотніх шлях трудний,
важка їх непокора,
хуга січе лице,
од сліз тьмяніє зір,
дороговказами не мріють кругозори,
хіба що зрідка поблиски сузір.
Повір в своє призначення високе,
блукальцю серед хащ і бездоріж,
хай у пільмі яруг тебе біда стоока
уже терпляче жде, щоб стрітися на віч.*

Скільки поетичних замальовок, присвячених лісу! Зачарований містичним світом дерев, читач майже вірить, що *так* зна-

ти і любити цей світ може лише Лісовий (або... лісовик?) Проте читаємо «Гімн болоту» — і поринаємо у фантастичне й начебто чуже, ба навіть бридке життя «незграбних духів боліт», де «бухика пугач, мов старе душло / у глибині болота простудилось». Незрозуміло яким чином, але знову зачаровуємось, адже силою авторської чарівної палички з кожним новим рядком починаємо закохуватись і в Інше, несхоже, начебто для нас непридатне:

*Людині тут, любительці тепла,
незатишно, і жаско, і бридотно.
Та є в боліт своя стареча сила,
свій смак і сік, своє сире здоров'я...
напари зіль і корінців настої,
і безупинне замісів бродіння,
в яких вони життя праформи творять!*

Українське село, його вкоріненість у природу, в щоденний ритм обертання сонця, у теплоту родючої землі, у дорогі серцю звичаї дає Лісовому силу любові, яка тримає його впродовж усіх життєвих випробувань і проростає дивовижної висоти словом, що нагадає молитву:

*Вмістилище зачать, природо!
Лагідні твої обійми.
М'яко і тепло зернині,
що чекає проросту-сходу.
Земле, нехай святиться
твоя всетворяща сила —
у травах, деревах, у людях,
у їхніх піснях і легендах!*

Невід'ємна частина цього майже містичного світу спогадів — «постаті в ситцях і рубчиках чорних», рідні й близькі, натомлені працею дорогі серцю тіні, «сусіди неспокійні і таємні», що приходять жалітися.

*І це століття ваше стоголосям
крізь мене рветься:
все, що пережити
вам в ньому, мої рідні, довелося,
моїм словам трагічним не вмістити.*

Незмірної глибини любов'ю і нестерпним болем пройняті рядки віршів поета. Здається, саме ці дві емоції визначили життєвий шлях Лісового, і саме вони, як не дивно, покликали його до суворої раціональності у вчинках і філософських пошуках. Адже головне для нього — осмислення світу, єдність з яким для нього самоочевидна. Його філософія — це невіддільність процесів осмислення світу, самоаналізу і дії. «Який світ, який я у цьому світі і що я маю зробити для нього?» — ключові питання, на які він намагався відповісти.

...потім з себе

виходиш, як надвір, з тісної хати,

ідеши у світ — до справ і до людей.

Бо тільки там, у боротьбі щоденній

життя зі смертю і добра зі злом,

ти здатен бути, небуття здолавши.

Як уже було сказано, В. Лісовому випало жити в час торжества нищості й руйнування споконвічних ціннісних орієнтацій. Не підкоритися цій навалі, вистояти, утвердитися, зберегти себе можна було тільки ставши на хресний шлях вільної людини, адже свобода в СРСР була персоною нон грата, а її носії «особливо небезпечними злочинцями». Цей вибір було зроблено, але життя філософа перетворилося на відкриту й нескінченну боротьбу проти насильства. Поруч із ним — лише друзі, гнані по таборах і засланнях, лише дозволені начальством книги, лише музика, слухати яку майже немає можливості, хіба що чути її всередині себе, лише поезія і думка. «*Бо є лише один шанс, // рятивний вибір — // вчинити опір // людиноподібним істотам, // що впроваджують право аморальної сили... — // Дуга напруги, // райдуга думки // супроти зла — // троянда вдячності і любові // всім, хто змагається, // і білосніжна лілея журби // для занепалих і впалих*».

Слово Лісового далеко не завжди ритмічне, форма для нього є невіддільним складником змісту. В цьому він продовжує здобутки багатьох видатних поетів — новаторів і творців сучасної поетичної форми, його поетичне коло — це Р.-М. Рільке, Г. Гейне, Б.-І. Антонич, В. Стус, Т. Шевченко та ін. Ідучи за необхідною вимогою змісту, він відмовляється і від рими, думка стає уривчастою, навіть галопуючою, як ритм

серця людини, що вмирає або біжить з останніх сил. Подеколи вірш майже перетворюється на поетично-філософську прозу. Все служить єдиній меті — вмістити у стислих рядках щонайбільше смислу і щонайсильнішу напругу почуття. Напругу, що інколи перевищує людські сили і наводить на думку про смерть як завершення страждань.

У деякі моменти життя рятівною для нього стає музика або хоча б спогад про неї. Цикл віршів «Зроджене музикою» є свідченням того, що поетичне слово подеколи здатне змагатися і з музичним генієм, хоча це й здається майже неможливим. Це змагання у нашому випадку не є банальним суперництвом, насправді воно є проникненням, прозиранням у саме серце чистоти, шляхетності й невичерпності музичного мислення кожного з обраних автором композиторів. В. Лісовому властива здатність бачити й розрізняти безліч нюансів, переходів, подробиць настрою і думок, що вчуваються за цим настроєм. Ось Моцарт:

*Піднесено мелодії заспів
над переходами скорбот, що відійшли,
і вже тепер лиш відгуки у півтонах,
що скаржаться ще при нагоді кожній,
як пам'ятні, хоч і зажилі рани,
як слід сльози, що збігла зі щоки.*

А це Бетховен:

*Глухі удари по басових струнах,
неясне чути в них,
жаске, тривожне:
чи стогони приглушені,
чи скарги,
чи щось у глибині душі вороже.*

Чи ось уривок із вірша «Шопен»:

*У скаргах контроктав, в одному зойку,
у звукові, що вигуком відчаю
весь плин звучань перетинає зразу —
вчувається нерівновага станів
душі, що, не спинивши мить, вернула
її в трагічному ореолі втрати.*

Що ж до релігійного аспекту буття рідної країни, то В. Лісового вабить весь спектр вірувань як частина людської культури взагалі — від язичництва східних слов'ян (Стрибог — бог вітру, бурі, негоди, Ладо — бог кохання, шлюбу, добробуту в родині, Волос — бог достатку, торгівлі, покровитель волхвів) до грецької міфології і християнства. Для нього це взаємодоповнювальні риси людства, що збагачують і наповнюють його різноманітними сутностями, як *«старе вино // в пузатім дерев'янім темнім дзбані»* з його вишуканими ароматами, настояними на вікових традиціях. Проте, звичайно, особливими є його стосунки з християнством — віруванням предків.

Глибока релігійність української душі виросла як протиставлення тотальному й агресивному злу, як розуміння безмежності й недосяжності і водночас життєвої необхідності, а відтак притягальності Трансцендентного, чи Абсолюту, до якого всіма силами і навіть надзусиллями має прагнути людина. Йдеться про ту досконалість, що, як обрій, буде вічно вабити і робити життя вартісним, про ту таїну, перед якою людина має шанобливо схилитися, як древній старець Есхіл, що схилив своє чоло перед Адрастеєю: *«Та ось ти Адрастеї // Вклонив чоло суворе так велично, // З таким небаченим могуттям духу, // Яка властива, мабуть, лиш богам // Та смертному, що зважився уперше // Піднести дух»* (І. Бунін у перекладі В. Лісового). Таке схиляння не є ознакою слабкості, а свідченням сили, яка визнає закон справедливості і непорушність порядку речей у Всесвіті, порядку, який силкуються зневажити «армади чорних пацюків».

Те, що комусь може здатися наївною сентиментальністю, ба навіть обмеженістю, насправді є глибинним зв'язком українського народу з божественною силою природи і вічним поцінуванням вищих вартостей. Саме цим зв'язком, протягом до чистоти стосунків з Універсумом і між людьми, вірою в цілісність і сенсонаповненість світу можна пояснити і радісне, сяюче мистецтво Примаченко і Білокур, і романтику Довженка, і поетичне кіно Ільєнка й Параджанова, і непроступливу жертвну боротьбу українського народу за волю. Категоричне несприйняття тупого засилля примітивного

матеріалізму, дурості й брехні, байдужості до живого повітря лісу і поля, морського простору або працюючої метушні крихітного мурахи, таїни життя взагалі — чи не найголовніша риса українців.

В. Лісовий, який відчуває себе невіддільним пагоном українського дерева, поділяє відчужене ставлення людей до церкви і священників, що дискредитували себе співпрацею з репресивними органами. Входить у певну суперечність з релігійним догматизмом і його науково-філософська раціональність. Проте естетичне сприйняття церковних обрядів і абсолютна спорідненість з етичною компонентою християнства характерні як для Лісового-філософа, так і для Лісового-поета.

Ця спорідненість світиться у «Різдяних віршах»:

*Перегуки дзвонів
од собору до собору,
од села до села,
од міста до міста
гімном радості в тисячах сердець!
Влийся в звучання вселюдське,
втіхою єднання сповнений,
примирений, в собі знайдений,
щойно навіки зроджений!*

Прозирає вона і в перекладах близького йому за духом Івана Буніна:

*У храм з собою завше брав
Свої і радощі, і горе.
І коли хор заводив спів
Про «Тихий світ», —
В замилюванні,
Усі забувши хвилювання,
Я серцем радісно світлів.*

Проте нестерпний біль за свій поневолений народ в особливо тяжкі моменти життя знаходить вихід у богоборчих рядках біблійної сили:

*Я б помолився,
став би на коліна*

*перед останнім ідолом на світі,
втопивши зір у кам'янисті брили,
в тупу, тверду, уперту неподатність,
якби повірив, що моя молитва
наповнить рухом мертво щільність граней
і розімкне його оціпеніння.*

Той самий зірваний криком відчаю голос, готовність принести себе в жертву, битися до останнього заради України чуємо у Т. Шевченка і В. Стуса:

*Упасти Господові в ноги
і відмолити всі гріхи,
і попалити всі дороги,
і загубити всі шляхи.
Не діжде, проклятий, не діжде.
Я стану з Господом на прю!
(В. Стус)*

*Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що прокляну святого Бога,
За неї душу погублю!
(Т. Шевченко)*

І тут навіть саме питання віри відступає: градус любові до рідної землі у цих поетів сягає сили пекельного вогню, що горить в їхньому серці й палить душу. Віра ставиться під сумнів, від байдужого Бога відвертається ество, хоча й жевріє майже втрачена надія на порятунок, на Бога всесильного і всемилостивого. Проте «мертва щільність граней» не відгукується, і земні титани ставлять Богові умови, ба навіть погрожують:

*Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу... отойді я
І лани, і гори —
Все покину, і полину
До самого Бога*

*Молитися... а до того
Я не знаю Бога.*

(Т. Шевченко)

*Якщо даси загинуть Україні,
за віру нашу нас даси у жертву,
візьму я гріх на душу — відвернусь
від Тебе і до неба піднесу
своє земне, але святе прокляття.
Не винесеши його страшної сили
і світ стрясеши — і буде знову Хаос.*

(В. Лісовий)

Так чи так, цих поетів об'єднує постійне поривання до найвищих цінностей, імена яким Бог, Небо, Правда, Дух, Любов, Святість, Досконалість, Світло, Добро, Краса, Таємниця тощо. Ось В. Стус: «Як тихо на землі, як тихо, // Як нестерпно — без небес!», «Моя душа запрагла неба». А це В. Лісовий: «У світі все минає — лиш душа, // душа, мов пташка, в піднебесся рветься», «А все ж цей бунт — одвічний // людини проти сірості буття, // проти тверезих обмірів тих меж, // в яких одвіку Дух животворить!» Т. Шевченко: «Молітьесь Богові одному, // Молітьесь правді на землі, // А більше на землі нікому // Не поклонітьесь». Відмовитися або навіть проклясти цінності, глибоко закорінені в душі, можна тільки в моменти найвищого розпачу і безнадії, полишеності і зневаженості.

Неможливо обійти увагою тему жінки — матері, дружини, коханої. Образ матері постає у спогадах дитинства як наспівана нею біля колиски сина мелодія, як вогник з вікна батьківської хати, як згадка про буденну працю в полі («Удвох із матір'ю перевибаєм жито»), що переходить у змагання з грозою, як пекельна мука тієї, що поховала вмерлих від голоду дітей («Вологість полюбає лоно суші...»), і тієї, що «в журбі щоденній виглядає сина», покараного за те, що «посмів утвердити в собі людину». Мати і Батьківщина, знехтувані й поневажені, як і земля, «волога і свята, в яку ці руки зерна опускали», і рідна мова, «яку шанують тільки на словах», для Лісового є вічними святими цінностями, які неможливо роз'єднати і які всіма силами треба захищати.

Трагедійна ситуація підкреслена вражаючої сили оксюморонам-порівнянням:

*Лисицею, вовчихою,
собакою зацькованою,
стеблинкою обчухраною,
Матір'ю Божою, святішою,
ніж Марія на шляху в Єгипет,
вирушила ти в свою дорогу.*

*Маленькі голівки світили тобі зірками
у цій чорній порожнечі світу.*

Кохана жінка, «великій муці якої» в тихій шанобі вклоняється поет, постає для нього і в ідеальному образі Еллади, що «вміє оберігати // світу свого незворушність», «всупереч голосінню // в спокої розставання» і «в обов'язках, з якими // вставляли на захист народу».

Ніжністю і болем пройняті рядки вірша про стареньку тітку, зморену турботами, що навчили її мудрості, не вимовної словами: «Мені, що вірив в істини книжок // і зберігав довіру до життя // і до людей, і до цілого світу, // ти протиставила утомлену усмішку, // що говорила про пізнаність світу // і про почерпнуту у пізнанні скорботу» («Сиділа ти, сухенька...»)

Несподіваними виявилися вірші, написані в ув'язненні англійською мовою. Невідомо, чому виникла така потреба: хотілося випробувати свої сили ще й у цьому чи, можливо, використати можливості іншої мови, скажу лишень, що у перекладі українською поетичне слово зазвучало як послання, що своїм позірно простим стилем і вдумливістю нагадує японську поезію. Як і цьому стародавньому народу, поету відома неунікність і невмолимість багатьох життєвих законів і так само, як творці давніх рядків хоку і танка, він пробує кількома скупими мазками пензля змалювати подробиці життя: чорну хмару як знак біди, промінь як знак надії, траву і квітку як визначний привід для радості. Природа для нього — це самодостатнє диво і водночас спосіб самовираження. Закоханий у життя, він вдивляється, не відвертаючись, і в його чорні прірви, і тривога ніколи не полишає його, так само, як і віра.

Кожна начебто дрібна деталь опиняється у фокусі неквапливої уваги, застигає, як зупинений час, щоб можна було роздивитися її, немов картину на стіні, немов викарбуваний на камені священний текст. Усього кілька стриманих штрихів, які, проте, викликають у читача зливу асоціацій і емоцій. Подія втрати словників, які дружина відправила йому поштою в ув'язнення (очевидне навмисне вилучення їх відповідними органами), передана скупими словами, без жодних метафор і образів, із застосуванням хіба що повторів і пауз, бо ніщо більше не може виразити його відчаю від втрати свободи і тривоги за рідних, крім простого переліку подій¹.

Надзвичайні події стають буденними у спотвореному суспільстві. Словники не мають жодного значення для катів, що сіють лише кукіль — отруйний бур'ян. Контраст між високим інтелектом і агресивним обскурантизмом — разючий. Несподівано сильно звучать прості слова: *«Але я давно втратив // мій дім і змушений // мандрувати світом, // не знаючи // де зупинюсь, // щоб спокійно подумати»*. І не менш сильне: *«Чи є у світі хтось, // хто зміг би погодитися // назвати це словом “життя”? // Не думаю, // що така людина // десь існує»*. (Порівняймо: *«Чому цієї осені // Ти так постарів? // Птах серед хмар»*. Або: *«Хто за осіннім вітром мандрував, // Снав просто неба, // Той збагнути зможе мої пісні»*². Мацуо Басьо. І ще: *«Не знакуючи стежки, // Все далі і далі в гори // Я буду їти, // Та ж чи є на світі місце, // Де гірких новин не почую?» Сайгьо*³.)

Прагнення поета зупинитись, щоб спокійно подумати, викликає бажання знову і знову повертатися до цих рядків

---

¹ Так само відступають всі художньо-емоційні прийоми й у раннього Тичини, коли в зображенні найстрашнішої ситуації він вдається до максимального лаконізму: *«...сіло собі край вікна, // засунуло пучечку в рота, // мами визирає. А мати лежить посеред улиці // з півхунтом хліба у руці... // Над двадцятим віком кукіль та Парсифаль»* («Кукіль»).

² Переклад з японської І. Бондаренка, 2007.

³ Сайгьо — літературний псевдонім японського поета Сато Норікію (1118–1190). При перекладі українською використаний вірш Сайгьо зі збірки: Сайге. Горная хижина. — СПб.: Кристалл, 1999. — Прим. ред.

через пронизливе усвідомлення того жаху, який відчуває сильна духом людина в становищі безпритульного невільника, раба, змушеного поневірятися світами і позбавленого навіть можливості мислити. Сила слова і в тому, що мимоволі починаєш і собі ставити ті самі питання, що ятрять душу поета: *«Як можу я // подолати // всі перешкоди // в такому жорстокому світі?»*, *«Чи має моє життя // бути завжди сповнене // нерозуміння // і напруги?»*

Втім, він дає нам настанову: *«...я зобов'язаний // творити своє життя, // щоб підтримати // себе // та інших // так довго, // як тільки зможу, // так непохитно, // як дозволять сили моєї душі»*.

Сам В. Лісовий не вважав себе поетом і не ставився до своїх віршів надто серйозно, застерігаючи у листах до дружини, що «це лише “сирі” варіанти». Проте сила його поетичної майстерності, так само як і філософської значущості, для нас очевидні.

Літературознавчі нотатки Василя Лісового — це не лише аналіз творчості тих чи тих письменників, а й спосіб висловити своє ставлення до цілої низки проблем, які він вважав для себе важливими. Західна (а подеколи й вітчизняна) література давала можливість міркувати над багатьма такими питаннями. Проте читач має знати, що писання текстів у неволі було значною мірою обмежене. Аналізувати він міг тільки твори, що потрапляли йому до рук завдяки зусиллям дружини і друзів, а якщо зважити на те, що вся країна могла читати лише перевірене цензурою і дозволене «партією і урядом», то коло доступної літератури звужувалося до мізерного. Голодний розум мислячої людини прагнув більшого — і не отримував. У «Спогадах...» Лісовий, вибачаючись, пише, що в ув'язненні не мав доступу до літературознавчих публікацій (про філософські годі й говорити), а отже, «збідненість джерельної бази» змусила його писати «впритул до тексту», висловлюючи свої безпосередні враження від прочитаного. Існували й інші перепони: втома після безглуздої роботи, яку мали виконувати ув'язнені (шиття рукавиць, виточування деталей на зоні чи робота на покинутій фермі з корів'ячим гноєм на засланні тощо), слабке здоров'я, постійне виснажливе перебування в ШЗО і ПКТ, непевність щодо того, чи дійде

написане до «великої зони», а тому постійне переписування копій і зважання на тюремну цензуру.

Література та мистецтвознавство привернули увагу філософа не лише своєю художньою самоцінністю, а й своєрідним віддзеркаленням процесів змін, що відбуваються у світорозумінні людини, і водночас впливом їх на раціонально-емоціональну сферу мислення — так званий емоційний інтелект. Ідеологічний контроль у згаданих галузях культури був потужним, проте сама глибинна сутність мистецтва, зокрема поезії, музики, художньої прози, давала значно більше можливостей для думки, ніж філософія в її радянському виконанні, бо інструментарій будь-якого мистецтва — художня образність, символічність, багатство фарб, нюансів настрою, емоційність — за визначенням містив у собі більше свободи, ніж заідеологізована філософія, яка мала гудити все «буржуазне» і підносити все «марксистсько-ленінське». Чуттєва (емоційна) сфера людини для В. Лісового була не менш важливим складником особистості, ніж її інтелект. Адже саме вона забезпечує навігацію у нескінченному потоці особистих рішень, саме вона у поєднанні з інтелектом уможливає те, що ми називаємо здатністю до самоусвідомлення, в тому числі усвідомлення власних емоцій. Розвиток особистості не відбувається сам по собі, соціальна істота для набуття повноцінності потребує якомога глибшого занурення в потік культурного розвитку людства, навчаючись таким чином не тільки розуміти, а й відчувати навколишній світ і людей у ньому. Мистецтво — це спосіб пізнати Іншого, навчитися спілкуванню з ним, досягнути емпатію як перший крок до спроможності вчуватися не тільки в іншу людину, а й у тварину, тишу, звуки, запахи, барви. Дихотомія Нового часу — раціоналізм і емпірицизм¹ — що не втратила актуальності й до сьогодні, знаходить відповідь у близькій В. Лісовому філософії єднання — вона не віддає переваги ані

---

¹ Термін «емпірицизм» використовується в західній філософії для позначення філософської позиції, що спирається передусім на досвід як чуттєве сприйняття дійсності (на протигагу терміну «емпіризм», що стосується природничо-наукової дослідницької практики). Див.: *Г. Скірбекк, Н. Гілье. История философии / Пер. с англ. В. И. Кузнецова; под ред. С. Б. Крымского. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003.*

виваженому педантизму раціональності, ані емоційно-чуттєвому покладанню на інтуїцію, сліпу волю, безпосередні відчуття і міфологічну свідомість.

Особистість у секуляризованому суспільстві, захопившись раціональністю (або тим, що вважала нею), витворила нову релігію, що виросла на ґрунті псевдоісторичної науки, — ідеологію марксизму. Спрощене вульгаризоване мислення в рамках «хибної свідомості» зарозумілої й самопевненої людини «нового типу», своєю чергою, призвело до знецінення людського життя, до глобальних катаклізмів ХХ століття. Новій людиноненависницькій догмі В. Лісовий протиставляє філософію єднання у багатоманітності. Буття для нього — це демократія існувань, де «речі, рослини, тварини, люди, етноси, культури і т. п. є самоцінними самотностями» («Світоглядні обрії поезії Б.-І. Антонича»). Він пише: «...як “язичницький” персоналізм, що визнає самоцінність будь-яких самотностей, так і індивідуалізм “фавстівської людини” (Шпенглер) однаковою мірою вимагають певної протизаги або доповнення. Таким доповненням може бути лише соборність — тобто досягнення єднання людини з людиною на глибшій, трансцендентній основі». «Ніяка раціоналістична етика не здатна морально та естетично оформити життя соціумів: руйнування етнокультур із закоріненими у психології народів звичаями, ритуалами, символікою і т. ін. означає водночас і руйнування основи духовності індивіда. Саме “світіння” цінностей в етнокультурах (звичаях, міфах, релігійних ритуалах) перетворює їх у сокровенні, інтимні святині. Загальнолюдські цінності теж стають голими принципами, не закоріненими в бутті, якщо вони не одержують в етнокультурі свого “підсвічення”. Собор вселюдський, планетарний будується з атомарних індивідуальних соборів, зібраних в пучки етнокультур» (Там само).

Отже, Лісовий недооцінює рацію? У жодному разі — його лише бентежать крайнощі, в які впадає людство: або категорична відмова від усього метафізичного, віра в науку як панацею від усіх негараздів, віра, що іноді сама перетворюється на релігійну догму, або беззастережне покладання на трансцендентні сили аж до шаманства і повної зневіри у власну спро-

можність до будь-якої дії. На шляху до істини людині надто часто буває важко відрізнити справжню дорогу від манівців. Саме тому великого значення набувають уважне й поважливе ставлення до будь-якої думки, дух діалогічного змагання вільних людей і шанобливе відчуття дистанції між собою та всім потенційно важливим, що міститься у будь-якому предметі, явищі, істоті чи думці. Адаже від зухвалої тези «ми не будемо чекати милостей від природи» до варварського самознищення людства загалом — лише коротенький крок.

«Позитивізм відкинув концепцію філософії як “вчительки наук” і підпорядкував себе обслуговуванню конкретних наук» (концепція «підмайстра», яку Лісовий називає «певною формою самоліквідації філософського мислення», «страхом перед метафізикою». — Н. В.), проте, «ставши на твердий ґрунт фактів, мистецтвознавець вирішив обмежити себе матеріалом і його організацією». Але така «матеріальна естетика» перетворює художній твір на річ, знекровлює його. Автономія мистецтва не є свавіллям, вона «обґрунтовується і гарантується його причетністю до єдності культури... факт і чисто фактична своєрідність не мають права голосу; щоб його отримати, їм потрібно стати смислом; але не можна стати смислом, не долучившись до єдності, не прийнявши закон єдності». Лісовий наголошує: «Естетичне — не матеріальне, побудувати естетику на розумінні матеріалу, на кшталт природознавства, безнадійна справа. Мистецтво — духовне явище в складних взаємозв'язках культури. Тому передусім важливо те, *що* несе в собі твір як духовний феномен, *що* він виражає, або, інакше, в чому його сенс. Сенс цей можна збагнути тільки в тому, як художник сприймає світ, а це сприйняття пов'язане із соціальним і соціально-культурним контекстами, так само, як і з культурно-історичним» («Коментарі до праці М. М. Бахтіна «Проблема змісту, матеріалу і форми у словесній художній творчості»).

Лісовому цікаві критичні міркування Бахтіна стосовно російської літературознавчої естетики, що свідчить про його (Лісового) безумовну схильність до раціональності. Погоджуючись з Бахтіним, він пише: «...оригінальна систематичність мислення, “безперервність “філософської розмови”,

коли одна ланка аргументації тягне за собою іншу, не наявна в історії російської думки. На рівні абстрактно-метафізичної філософії мистецтва тут ми спостерігаємо “блукаючі одкровення”, мається на увазі період “безвідповідального, але претендуючого на глибокодумність базікання» (М. Бахтін). Власне кажучи, йдеться про «напівнаукове мислення», що претендує на науковість.

Повертаючись до теми єдності, зазначимо, що вона просвічує майже в кожному есеї Лісового. Руїнація романтичних ілюзій і сентиментів, які колись надавали сенсу існуванню людини, призвела до «розсипаності» суспільства, де кожен живе лише власними інтересами. Чи може людина досягти внутрішньої рівноваги і цілісності, не віддзеркалюючи в собі образу Іншого і не бачачи себе такою, якою її бачать інші? Це питання звучить в есеї «Бйорн Рунеборг. Осліплені».

Оптимістичним звучанням і приязню до тексту сповнений аналіз твору В. Сарояна «Людська комедія»: «Автор не впадає у стан розпачливої безвиході. Його оптимізм живиться почасти просвітленим стоїцизмом у розумінні життя: зло і добро поруч, де любов, там і муки. Його живить також надія на краще. У вустах містера Грогена ця одвічна і нескладна філософія (оновлена новим контекстом) звучить так: “Людство — це єдине ціле, воно як одна людина, як от ти сам. В тобі сполучаються чесноти й вади, — і людство так само носить у собі добро і зло. Гарне і погане співіснують у мільйонах людей — усіх держав і народів. І в нашому народі теж. І так само, як сумління людини бореться із суперечностями її власної вдачі, ці суперечності борються між собою в людському загалі, в усьому світі”». Серед людей є багато носіїв світлого й оптимістичного первня — особливо приваблюють Лісового у романі діти, які надихають своїм радісним світовідчуттям і дорослих.

Культура, творена чутливим до подиху доби митцем, на думку Лісового, може бути чи не найпотужнішим об’єднувальним чинником. «Синтез суспільного, міжіндивідуального зв’язку — це наслідок дії людини-творця», його відповідальність. «Будь-яку іншу людину він [поет. — Н. В.] запрошує за свій стіл, бо кожний — скромний і безсоромний, праведний

і розбещений — має тут своє місце; поет не боїться такого строкатого зібрання, бо всіх веде крізь очищення. У нього є Дорога — символ Дороги, на якій і здійснюється згадане очищення, є дуже важливим у поезії Вітмена» («До “Пісні про себе...”»). Одна з важливих функцій поета — це покликання сказати своє слово за інших, «за всіх тих, *хто не вміє або не може говорити*». Хто ж потребує поетових слів? «*Чи той, кого гарячка палить // і з голоду запеклий вже, // чи той, що чорні тюрми валить, // чи той, що тюрми стереже?*» (Б.-І. Антонич. «Закінчуючи»). Якщо Антонич залишає це питання без відповіді, принаймні у явній формі, то Вітмен відкриває двері свого храму навіть перед тими, хто перебуває на боці зла, бо саме їм, зневіреним і заблуканим, найбільше потрібна допомога й очищення. Покликання поета — це «втягнення у рух самовдосконалення» всіх, без жодного винятку.

Особливої цінності в суспільстві, що перебуває на межі краху гуманістичних ідей, набувають люди, яким властиве глибинне відчуття *справжнього*. Природне відчуття справжнього властиве майже всім, проте мало хто наважується відмовитися від захисного декору. Відкритість і безпосередність загрожує сталості і порядку, а отже, й давно облаштованому душевному комфорту, і є непосильною. Так, Будденброк з відомого роману Томаса Манна «Будденброки», як і його сестра Антоніна, через страх притлумлює чи навіть зовсім заглушує істинність своїх почуттів. Імітація людяного, глибинного або просте ухиляння від гострих тем і ситуацій — таким здебільшого бачать вихід із цього становища ті, хто прийняв для себе безпечний, як їм здається, варіант вибору. Дотримання зовнішньої пристойності, що інколи стає нестерпним, у Томаса або демонстративний вияв «належних» почуттів у Антоніни, — все це стає на заваді справжньому і поступово викривлює їхній внутрішній світ. Така поведінка, на думку Лісового, може призвести до психічного занепаду. І тут знову постає вибір. На прикладі найбільш вразливих персонажів «Будденброків» — Ганно, Христіана і Герди — Лісовий, слідом за Т. Манном, дає нам зрозуміти, що справжність, відповідність своїй природі, вірність собі, гостра чутливість до

негараздів світу, прагнення зберегти себе як особистість також несе в собі ризик — ризик фізичної загибелі. Смерть душі чи тіла? — життя іноді ставить це екзистенційне питання, на яке кожному доводиться відповідати самотійно.

Багато уваги В. Лісовий приділив дивовижній сторінці людської культури — стародавнім грекам, які мали визначальний вплив на весь подальший європейський розвиток. Есеї про Гомерові «Іліаду» та «Одіссею», розмірковування про аналітичний текст Бахтіна щодо грецького роману («Хронотоп в романі») свідчать про його неабияку зацікавленість цим явищем культури. Ставлення давніх греків до світу, їхня з ним взаємодія, стосунки з богами, сприйняття простору і часу, естетика, творена у мистецтві, — про все це лаконічно і яскраво розповідають ці невеликі, але глибокі нотатки. Світ греків особливий і вабить нас суворістю, навіть трагічністю переживань, складними ієрархічними стосунками з мешканцями Олімпу, які ніколи не були для людей носіями якихось абсолютних цінностей (відбиток демократичного політичного ладу в земному житті греків?), і водночас світлим, радісним і навіть трохи наївним світовідчуттям, що дало підставу багатьом дослідникам порівнювати їх з дітьми. Проте буяння інтелектуального життя, розмаїття мистецьких творів, зокрема розквіт архітектури, скульптури, філософії, драматичного мистецтва, комедії, а також започаткування науки як такої, заснування без перебільшення видатного способу управління державою — демократії, створення взірцевого образу гармонійної вільної людини тощо — все це не просто доводить їхню дорослість, а й підтверджує наш глибинний, сказати б, навіть родинний зв'язок з цим унікальним світом.

Характеристичі «Іліади», даній Лісовим, властива саме та поетичність у рамках раціональності, майже кінематографічна образність, яка не може не захопити. Міркуючи над тим, що цікаве йому, він вміє привабити інших — риса, притаманна далеко не всім науковцям чи навіть митцям. Вчитайтесь і вслухайтеся у цей уривок, і, можливо, вам також захочеться озирнутися і здивитися уважніше в цей неймовірний світ еллінів:

«Іліада» — книга сувора і трагічна, картини її криваві і скорботні: злети шляхетності в оточенні свавілля, тіла, ки-

нуті на метал. Золотий полиск щитів, брязкіт списів, мечів, зойки, благання, відчай — а понад усім віє подих невідвротної і передчуваної смерті. Проте суворість має для нас одну суттєву цінність: людське, постаючи на ґрунті безпосередності, хоч і несе ознаки вразливості, але живиться з могутнього кореня природи і мірою свого протистояння жорстокості і звірству все більше чарує свіжістю своєї краси... Мабуть, старогрецька людина мала два шари буття, що знайшли свій вияв у культурі... Перший — естетичний, прожитий світлою гармонією, побудованою у внутрішньому колі цілком окресленого світу. Це світ наївно-безпосередній, у ньому не чується подиху хаосу, він, як метелик, грається минущою миттю, безпосередньою втіхою поблизу злагодженого існування. Другий — світ далеких, глибших, правдивіших, реальніших обривів».

«Божественна комедія» Данте Аліґ'єрі — видатної політичної і культурної фігури кінця Середньовіччя і початку доби Відродження, окрім «могутнього дионісійського струменя», життєвої сили й узагальнюючих порівнянь світу божественного і світу людського з наданням безумовної переваги божественному гуманістичному початку, приваблює В. Лисового чіткими етичними принципами великого італійця і його розумінням «взаємозв'язку всіх елементів світобудови», оцінюванням кожного людського життя «*sub specie aeternitatis*» («з погляду вічності»). Теологічна суперечливість Данте (як і самої теології) дає його досліднику змогу міркувати над розвитком цієї суперечливості у подальшій історії, про результати якого ще не міг знати автор «Божественної комедії». Він пише, що «у згоді з деякими теологічними християнськими тлумаченнями... джерелом гріха в людині є її непокора, відсутність смирення, добровільного слідування волі Бога». Проте: «...слідування волі Бога дає індивіду значний простір самостійності: вибір між добром і злом здійснюється зусиллям самої людини. Це та ідейна тенденція, що веде, зрештою, до протестантської теософії і в наступних ланках свого розвитку (або лише у відгалуженій лінії) — до раціоналізму й атеїзму. Друге тлумачення названого смирення — це шлях, на якому людина є лише земною формою божественного життя.

Воно веде до теократії, згідно з якою, заради послідовності теологічної концепції слід пожертвувати свободою волі і самостійністю людини. У послідовно виведеному висновку це приводить до визнання зайвості земного життя взагалі: адже Бог, блаженний у своєму бутті і самодостатній, зовсім не потребує доповнення свого існування у вигляді грішної людини». Проте, виходячи за межі цієї теологічної моделі, Данте долає її схематичність у тому числі і з допомогою образу апостола Петра, що стоїть при вході до Раю. В його руках два ключі — золотий і срібний, що символізують відповідно любов (ласку) і розум (мудрість). Тільки так, поєднавши ці дві здатності людини, можна дістатися до Раю. І сьогодні ми розуміємо це як застереження: сучасний світ може відчинити браму майбутнього тільки цими ключами. Якщо ні — тоді нас чекає Пекло і, можливо, навіть кінець історії у буквальному розумінні цього словосполучення.

Творчість видатного австрійського поета-символіста Райнера Марія Рільке також не могла бути обійдена увагою філософа, адже в ній поєдналося надто багато важливих для нього рис. Розмірковуючи про шлях розвитку поезії в історії людства від предметно-чуттєвого до символічного і аж до новітньо-символічного рівня, Лісовий визначає поезію Рільке як «багатомірну просторову геометрію поетичного осмислення», високо поцінуючи її саме за поліфонічне поєднання логічного, емоційного, образотворчого і філософського смислових контурів. Виявлення і зображення в слові найтонших відтінків взаємодії плинних субстанцій буття, розуміння надскладності існування поета «на межі», поета, який, бодай на коротку мить, може доторкнутися до «нескінченного і недосяжного» і водночас мусить співіснувати з реальним і буденним, приваблювало багатьох українських митців, зокрема Стуса. У дружніх бесідах з Лісовим в ув'язненні вони незрідка обговорювали тему Рільке, зокрема українських перекладів його поезії Бажаном і самим Стусом. Лісовий не вважав себе здатним на роль порадирика Стусові, поцінуючи його як поета і перекладача, набагато вищого за себе. Проте пише: «Але поза тим мені з ним було не просто добре, а навіть радісно — особливо під час наших

“розмов за чаєм”, переважно під час перерви від праці»¹. Ця радісність, звичайно, була наслідком того, що вони говорили однією мовою (у широкому сенсі цього слова), стояли на одній висоті і переживали одні й ті самі «Високі Біди»². Рільке близький обом співрозмовникам своїм надчутливим естетизмом, який допомагав їм триматися в ув’язненні, дарував їм «знаки певності себе, самозбереження», хоча світ Рільке, як писав Стус, «зовсім інший» і «моя душа шукає не тільки краси, але й прагне вищих сфер справедливості і правди»³, що було властиве і Лісовому.

Ці пошуки справедливості і правди продовжуються і в низці інших критичних есеїв, це, зокрема, «Нотатки про повість Камю “Сторонній”», «Портрет митця замолоду», «“Чума” Альбера Камю», «Вільям Фолкнер. “Зганьблювач праху”», «Іван Драч. Особливості творчості», «Людина і злочин. За мотивами творів Віктора Астаф’єва». Лісовий не погоджується з Мерсо (персонаж повісті Камю «Сторонній»), який, зіткнувшись з реальністю зруйнованих релігійних, моральних й інтелектуальних цінностей і не спромігшись знайти для себе хоч якась світоглядне опертя, прийняв остаточний висновок: «Все те не має значення». Така логіка призводить до гедонізму, — вважає Лісовий, і водночас до нездатності опиратися будь-чому, навіть смерті, знищуючи навіть природні інстинкти живої істоти. Його, Лісового, шлях — зовсім інший. Як філософ і поет він заглиблюється «у самоту, у самоспоглядання», а потім іде у світ, до людей, кинувши виклик смерті. Якщо людина опиняється в ситуації майже непоборної суспільної біди, алегорично описаної в повісті Камю «Чума», то «єдино можливий модус поведінки — *позаяк є лихо, то слід з ним боротися* (курсив. — Н. В.)» Такий простий, але переконливий висновок робить лікар Ріє, персонаж, який, здається, найбільш близький по духу як автору «Чуми», так і самому Лісовому, хоча він убачає в його мисленні не лише

---

¹ Лісовий В. Спогади. Поезії. — К.: Смолоскип, 2014. — С. 335.

² Вислів В. Стуса з листівки до В. Лісової (24.04.1978).

³ Стус В. Листи до друзів та знайомих / Василь Стус. Твори в 6 т. — Львів: Просвіта, 1997. — Т. 6, кн. 2. — С. 173.

відкритість і неприв'язаність до догм, а й слабкість «неви-значеністю розрізень». Не менш цікаві й інші варіанти по-ведінки героїв повісті, які виглядають особливо актуальними в нинішній українській ситуації війни та внутрішньої загрози, «джерело якої в душах людей: внаслідок їхньої жорстокості, аморальності, нерозумності, байдужості, егоїстичного лицемірства, пристосуванства, боягузливості...»

Можливо, хтось побачить у цій передмові надмірну апо-логетичність, проте після десятиліть, та й навіть століть мо-рокового мовчання і ганьблення всього українського нам потрібно нарешті зрозуміти, що народ наш багатий не лише землею, його головний скарб — це надзвичайні особистості, і кожна з них нам треба витягати з темряви забуття. Серед цього сузір'я — Василь Лісовий, якому була властива риса, характерна для більшості українців, — недемонстративність. Він пише: «Є в людській душі вищі, тихі струни, чим вони вищі, тим тихіші, — не демонстративно, не чванливо звучать вони. Їх слід у собі відчутти, і таке відчуження є шляхом до глибшого самовияву і самозаглиблення» (Ладислав Фукс. «Варіації для глухої струни»). Цим, а також певною відсторо-неністю українців від глибинних тем, що потребують певної підготовки, та й навіть просто неосвіченістю можна пояс-нити неусвідомлення в Україні значення таких постатей, як В. Лісовий, незнання навіть його імені. Так, предметом його уваги, крім гострополітичних, були складні вічні теми, що їх з давніх-давен знову й знову обговорювали люди, і тому фі-лософові можна закинути, з одного боку, нелегкість у спри-йнятті певних його текстів, а з іншого — постійне звертання до знаних філософських проблем, варіативну повторюва-ність деяких думок. Втім, маємо зважити на те, що філософу боліла саме необізнаність українців у світовому інтелекту-альному процесі, їхнє відставання у всіх сферах життя, бага-то що йому самому доводилося надолужувати або будувати і вирощувати на випаленій пустельній поверхні невігластва. У цьому контексті те, що досвідчені науковці можуть назвати певною повторюваністю або навіть вторинністю, є насправ-ді сократівським просвітництвом, вихованням зарозумілих душ, що забули шлях до зірки Розуму, самовихованням, без

якого немає людини, і переданням пам'яті, якою живиться вселюдська культура.

Ця повторюваність не є, як зауважував філософ, «прямим інваріантом сталого і закостенілого, непорушного в оточенні-в'язниці. То інше: варіації думання, мовлення часто наповнюються несподіваним змістом, вони оточені різними побічними рефлексіями, і кожен їхній повтор є життєвим і цікавим. Якщо б ризикнути надати згаданому способу сприймання і думання якогось ширшого значення... то можна було б уподібнити повторюваність до філософського поняття порядку» (Там само). Також було б спрощенням вважати, що людство розвивається лінійно — часто-густо ми усвідомлюємо, що минуле і сучасне існують поруч, тут і зараз: язичництво і християнство, давні греки і ми, діалогічний Сократ і неспроможна до діалогу пострадянська людина, азійський спосіб життя й новітнє інформаційне суспільство, гармонія творів Шопена й абсурд війни, емоційна глухота і найвищі прояви жертвовного співчуття, міфи і наука. Як навчитися орієнтуватися в усьому цьому? Як на мене, першим кроком входження в таку науку розуміння може стати мудрість давніх римлян: «*Sapere aude!*» — май мужність знати!¹

Таку мужність, безумовно, мав В. Лісовий.

Наталія Вельбовець

---

¹ Цікаво, що Кант оголосив вираз *sapere aude* гаслом усієї доби Просвітництва, потлумачуючи цю добу як час виходу людини зі стану свого неповноліття, в якому вона перебуває *із власної вини*. Причина такого неповноліття полягає «не в браковій розуму, а в браковій рішучості й мужності користуватися ним без жодного керівництва з боку когось іншого. Лінощі і страх – ось причини того, що така велика кількість людей, яких природа вже давно звільнила від чужого керівництва, все ще охоче залишаються на все життя неповнолітніми; з тих же причин так легко інші присвоюють собі право бути їхніми опікунами» (Кант. Відповідь на запитання: що таке Просвітництво). Філософ пов'язує Просвітництво зі свободою публічно користуватися власним розумом.